

رائے زادہ دونی چندوی ان چھپی مشنوی ہیر و ماہی

☆☆ گل داکتر محمد صابر ☆☆

Abstract:

Duni Chand Raizadeh alias Bali was a Persian poet and historian who lived in 12th century A.H. No information is available about him from external sources. According to his own statement recorded in Kaigouhar Nameh, he was the son of Meghraj and his father died when he was only seven years old. His book on the Dynasty of Ghakkars, Kaigouhar Nameh, was compiled, edited and published by Dr Muhammad Baqir but his 18 Mathnawis were left unpublished. One of those 18, the famous story of Heer & Maahi has been edited over here which truly reflects his mastery over Persian language and poetry.

Key words: Sub-continent's Persian poetry, 12th century AH, Duni Chand Raizadeh, Heer & Maahi

برصغیر و پنج فارسی زبان تے ادب دیاں جڑھاں بہوڈ و نگھیاں نیں۔ اسلامی بادشاہی ویلے
تاں ایہہ دیسی زبانوں تے وی چھائی رہی تے ایس دے سرسرکار دا ہتھر بہا جس کارن سے ورھیاں
توں چھایا فارسی زبان و ادب برصغیر دے اشرافیہ دا وسیب نشان بن کے اگے ودھیا۔ سوادلی گل ایہہ ہے
کہ مسلمان بادشاہیاں ویلے غیر مسلمان وی فارسی زبان و ادب دے ودھائی کم کیتا۔ (۱) فارسی اُکا
مغلاں دی ای نہیں سگوں سکھاں دی وی سرکاری زبان رہی۔ (۲)

☆ لیکچرار شعبہ فارسی، گورنمنٹ کالج برائے خواتین باغبانپورہ، لاہور
☆☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ فارسی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

برصغیر وچ مسلماناں دے زوال وچ مسلمان لکھاریاں توں اڈ غیر مسلماناں وی فارسی نال سنگ جوڑی رکھیا۔ ایسے ویلے ای پنجاب پوٹھوہار دا اک سپوت دونی چند رائے زادہ عرف بالی ہویا ہے۔ جیہڑا انشا بر شاعر، لکھاری تے مورخ ہا بارھویں صدی ہجری دا ایہہ مورخ، شاعر رائے زادہ میگزین ارج دا پتر ہا۔ دونی چند نکلیاں ہونڈیاں ای پیوں مہیڑ ہو گیا۔ (۳) اے لو ای ہا کہ ہتھیاروں ہون دے نال نال موسیقی دے علم وچ وی مہان ہو گیا۔ سیل سائے تے حکمت نال وی موہ رکھدا ہا۔ ایسوں تائیں کہ حکمت وی کردا ہاتے کئی روگیاں دا اوس دے ہتھوں روگ گھلیا۔ (۴) پر چھیتی ای ایہہ کم چھڈ کے سلطان دلاور خان گھکھو (دور حکومت ۱۱۳۹-۱۱۱۷ء) دے دربار منشی آن لکیا۔ آکھ دے نیں مدار الہمام دے وزیر کارن تے آپدی کسے بھل توں ایسوں تھاتے ڈھلیج گیا۔ کئی ورھیاں بعدوں قیدوں نکلیا تاں بغداد ڈر گیا جتھے بارھاں ورھے لنگھائے مڑ پوٹھوہار پرت آیا۔ (۵) ٹورے پھیرے دا شوقین دا ڈھوں ای ہا۔ اک واری مڑ پنجاب دی سیل تے نکل پیا۔ ملتان، گجرات تے سیالکوٹ چوں لنگداریاں جموں کشمیر دربار تائیں جا پڑیا۔ (۶) آکھ دے نیں اک دہنہہ ریاست جموں دے حکمراناں دے راٹھوں پئے دیاں گلاں پیاں ہونڈیاں ہاں کہ دونی چند دا ہوا بلیا تاں اوس وی آپدے بادشا ہواں گھکھو داں دے راٹھوں پئے دیاں گلاں سنایاں۔ جموں راجے دے درباریاں آپدے پک لئی گھکھو داں دے راٹھوں پئے تے آکھے شعراں دی منگ کیتی تاں دونی چند کجھ دنوں وچ ای پنجابی (پوٹھوہاری لہجہ) وچ گھکھو داں دی منظوم پیڑھی راجہ جموں نوں گھل دتی تے آپ فارسی زبان وچ ”کیگو ہرنامہ“ لکھن لگ پیا۔ ایہہ لکھت ۱۱۳۷ھ وچ پوری ہوئی۔ (۷)

دونی چند دی حیاتی بارے کجھ گلاں ای لکھدیاں نیں۔ جینہاں دا ڈھلا سوما اوہناں دی لکھت ”کیگو ہرنامہ“ ای ہے۔ دونی چند دے مرن بعدوں اوس دے پتر رائے زادہ برجناتھ تے بچھوں پوترے رائے زادہ رتن چند نے ایس لکھت وچ وادھے کیتے۔ اک ہور لکھاری عزت رائے نے وی ایس لکھت وچ وادھے کیتے۔ ایہہ لکھت ڈاکٹر باقر دے ہتھوں پنجابی ادبی اکادمی لاہور توں چھاپے چڑھی۔ (۸)

ڈاکٹر محمد باقر نے ”کیگو ہرنامہ“ دی سودھ کاری کر دیاں بٹھلے چار مخطوطیاں نوں منکھ رکھیا۔ (۹)

۱- مخطوطہ انڈیا آفس لائبریری، لندن، انگلستان

۲- مخطوطہ برٹش میوزیم لندن، انگلستان

۳- مخطوطہ ذاتی کتاب خانہ محمد گلزار خان

۴۔ مخطوطہ ذاتی کتاب خانہ غازی الدین حیدر

سوادلی گل ایہہ ہے کہ اُتلے چاراں مخطوطیاں توں اڈ پنجاب یونیورسٹی لاہور دی مین
لاہریری وچ ایسے لکھت دے پنج ہور مخطوطے وی موجود نیں۔ (۱۰)

ڈاکٹر ظہور الدین احمد موجب ایہہ پنجوں مخطوطے ڈاکٹر محمد باقر دی نظریں نہیں پئے۔ (۱۱)
وڈی گل ایہہ ہے کہ پنجاب یونیورسٹی دے پنج مخطوطیاں وچوں دو مخطوطے ایہہ شمارہ H-55 تے
H-211 دو جیاں نالوں بھروس نیں۔ ایہناں دونہ مخطوطیاں وچ نثری تواریخ دے نال نال کئی موہ
لین آلیاں مثنویاں وی رائے زادہ دونی چند دی شعری سمجھ تے مہانتادی پک نیں۔ جدوں کہ مگر لے
تیناں مخطوطیاں وچ لکھیاں فارسی مثنویاں دے سرناویں ایہہ نیں:

در تعریف قلم، در صفت کاغذ، در شکوہ شکایت فلک، حکایت یوسف و زلیخا، قصہ لیلی و مجنون،
قصہ شیرین و فرہاد، قصہ واثق و عذرا، قصہ رسالو و کولکلا، قصہ سکی پنوں، قصہ ہیر و ماہی، قصہ مرزا و
صاحبہ، قصہ بون جلال، قصہ سوئی و مہینوال، قصہ مادھول و کام کنڈلا، قصہ سورتھ و بیجا، قصہ رود و
جلالی، قصہ مصری و ماہی، قصہ باغ این جہان۔

خلاصہ مثنوی ہیر و ماہی:

رائے زادہ دونی چند نے پنجاب دی دھرتی دی نشا بھر داستان ہیر و ماہی ”ہیر و ماہی“
دے سرناویں پٹھ مثنوی دی بہتر وچ لکھیا۔ اصل داستان تاں اتار چڑھا نال بھری بہولسی ہے پر دونی
چند نے کئی اہم گلاں تے اکا پکھی چھات ای ماری۔ داستان دے مڈھ وچ اوہ کاغذ اُتے قلم نوں چٹی
بھونیں تے لیٹ دا کالا ناگ لکھدا ہے۔ داستان تے مڈھلے انگل توں اُپکھیا کر دیاں پڑھا کونوں
ہیر و ماہی عشق دے مارو روگ وچ روگی وکھاندا ہے۔ اوہناں آپداسب کجھ اُجاڑکے، وچھوڑے دا
اناواں ای سانھیا نیں۔ اوہ پھاپی وچ پھسے شکار وانگوں نیں۔ ماہی ہیر دے جتن وچ باریں بنجوں کیر
دا ہے۔ بن پانی چھی وانگوں پیدا، بھجدا وچھوڑے دی پیڑ نال بورا ہویا پھر دا ہے۔ بن عشق ای اوہدی
نور پیشانی ہے تے اوہ شراب وانگوں ہمیش داسا ہے۔ اوس دے سینے دی اگ وچ سورج وی بھجدا
ہے۔ اوس دا کوئی بانہہ بلی نیں۔ ساری دیہاڑی مہیں چرانداتے اوہناں نال دکھڑے پھول دا ہے۔
ویلا نکھدا گیا۔ جدوں ہیر داویا ہویا تاں ماہی وی پرچھاویں وانگوں ڈولی دے نال رہیا۔ جتھے وی
اوہ گلاب مکھڑا دکھالی دیندا، ایہہ کنڈے وانگوں کولے ہوندا۔ پراہہ کرنی نت دی نہ رہی۔ اتھے دونی
چند نے داستان نوں مختصر کیتا تے ایہہ دسدیاں مثنوی مکا دتی کہ ہیر و ماہی دنیا تاگ گئے تے عشق

دے راہ تے چلن آلیاں نال انج ای ہوندا تا ہیوں تاں ہن نہ ہیر دا کوئی سُر ہے نہ ماہی دی۔

قصہ نوشیدگان جام صبح گاہی از دست ساقی بارگاہ الہی ہیر و ماہی (۱۲)

ہر شام و سحر چہ سحر کارم	کین مار سیہ بہ دست دارم
گر سست گذارمش بہ طرفی	صد نیش زند بہ حرف حرفی
ہر چند زبان سیاہ دارد	بر عرصہ سفید راہ دارد
با ذوق کسی شود رفیقش	گر شیر دہی بود توفیقش
بر واقعہ حالِ ہیر و ماہی	صد گونه نمود عُذر خواہی
سودا زدہ ہیر دلِ آوارہ	از سودا سود بر کنارہ
رنجور بہ مرض لادوا شد	منظور بہ عرض مدعا شد
خانہ دل و جان بہ باد دادہ	از ہجر بہ باد یاد دادہ
ٹون صید زبون ز دستِ صیاد	در دام نمود خانہ بنیاد
ماہی می جست در بیابان	با دیدہ پُر آب در سرایان
ماہی بہ کباب ہمچو ماہی	نوشیدہ شرابِ صبحگاہی
سرمست بہ جام ارغنون شد	پیوست بہ دام چون جنون شد
از عشقش ماہی آبدار است	او تشنہ دلی شراب وار است
از تابِ دلش کہ گرم تاب است	صد تاب نہان آفتاب است
بی برگ و نواز نوش و نایی	محظوظ بہ شاخ بی نوایی
در روز تمام گاو میشان	غم خوار ز خار او چو خویشان
در گاہ چرا بہ این چرا شد	با خواہش خس چو گھر باشد
چون خفت ہمہ بہ شب نہفتی	ناسفتہ دری بہ پلکِ سفتی
یک چند گذشت چون بہ این رہ	شد ہیر روان بہ سوی کھرہ
او ہمرہ رفت ہمچو سایہ	در سایہ پالکی بہ پایہ
ہر جایی کہ گل عذار بودی	او ہم بہ کنار خار بودی
خاشاک گذاشتند بر خاک	رفتند ازین بہ دامن پاک
تا روز حساب در حساب آمد	در وقت حساب بی حساب آمد

رہ عشق بہ ہر دلی کہ شد راست دلبر ز میانہ بہانہ برخاست
شد ہر کہ بہ صدق راہ راہی نی ہیر میان بود نہ ماہی

فنی خوبیاں تے صنائع بدائع:

- بیت ۱۔ شام و سحر: صنعت تضاد
بیت ۱۔ سحر و سحر: جناس ناقص
بیت ۱۔ ماریہ بہ دست داشتن: کنایہ
بیت ۱۔ ماریہ: استعارہ برای قلم
بیت ۲۔ حرف، حرفی: جناس
بیت ۳۔ زبان سیاہ داشتن: کنایہ
بیت ۳۔ سیاہ، سفید: صنعت تضاد
بیت ۶۔ سودا، سود: جناس ناقص
بیت ۸۔ خانہ دل و جان: تشبیہ بلغ
بیت ۸۔ خانہ دل و جان بہ باد دادن: کنایہ
بیت ۸۔ باد، یاد: جناس
بیت ۹۔ صید، صیاد، دام: مرآة النظر
بیت ۱۱۔ ماہی، ماہی: جناس تام
بیت ۱۲۔ سرمست، پیوست: موسیقی داخلی
بیت ۱۲۔ جام، دام: داخلی توانی، جناس ناقص
بیت ۱۳۔ ماہی، شراب وارا است: تشبیہ
بیت ۱۵۔ نایی، نوالی: جناس ناقص
بیت ۱۶۔ خوار، خار: جناس ناقص
بیت ۱۶۔ غم خوار بودن گا ویشان: تشخیص
بیت ۱۸۔ دُر بہ پلک سفتن: کنایہ
بیت ۲۰۔ اوچکوسایہ: تشبیہ
بیت ۲۱۔ گل عذار: تشبیہ بلغ

- بیت ۲۲۔ خاشاک، خاک: جناس
 بیت ۲۲۔ خاک، پاک: جناس
 بیت ۲۳۔ روزِ حساب: کنایہ
 بیت ۲۳۔ تکرار کلمہ حساب
 بیت ۲۴۔ میانہ، بہانہ: داخلی موسیقی
 بیت ۲۵۔ راہ، راہی، ماہی: جناس

حواشی و منابع:

- ۱۔ ایس بارے ڈاکٹر سید عبداللہ دی تصنیف ”فارسی ادب میں ہندوؤں کا حصہ“ اہمیت رکھدی ہے۔ ایہہ کتاب فارسی وچ ترجمہ ہو کے تہران، ایران توں چھپ چکی ہے۔
 دیکھو: سید عبداللہ (۱۹۹۲ء) ادبیات فارسی درمیان ہندوان، مترجم داکٹر محمد اسلم خان، بار اول، بنیاد موقوفات داکٹر محمود افشار، تہران۔
- ۲۔ سکھاں نے اپنے دور حکومت وچ فارسی دی اہمیت نوں برقرار رکھیا۔ ایس دور دے سارے فرامین، سرکاری مراسلے تے گزارشات فارسی زبان وچ ہی لکھیاں جاندیاں رہیاں۔ حکومت پنجاب دے شعبہ آرکائیو وچ سکھ عہد حکومت دے روزنامے ”اخبار دربار“ دے عنوان پٹھ محفوظ نیں۔ ایہہ ان چھپی دستاویزات ۱۸۴۴ء توں لے کے ۱۸۵۳-۵۲ء تک دے حالات و واقعات اتے مستند تے معتبر معلومات دے بنیادی ماخذ نیں۔
- ۳۔ دونی چند دے حالات زندگی بارے مزید تفصیلات لئی دیکھو:
 Baqir Muhammad, (1965), Kaigauhar Nameh, Punjabi Adabi Academy, Lahore.
- ۴۔ ایس بارے میں مزید جان لئی ملاحظہ فرماؤ:
 احمد، ظہور الدین (۱۹۷۶ء، ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء) پاکستان میں فارسی ادب، جلد سوم، جلد چہارم، جلد پنجم، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔
- ۵۔ Baqir Muhammad, (1965) Kaigauhar Nameh (p 7)
- ۶۔ اسماعیل پور، (۲۰۰۱ء)، گیوہر نامہ، مشمولہ دانشنامہ ادب فارسی در شبہ قارہ، جلد چہارم، بہ

- اہتمام حسن انوشہ، بار اڈل، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فر.....ہنگ و ارشاد
 و اسلامی، تہران، ایران، صص ۹۶-۲۰۹۵۔
- ۷۔ احمد، ظہور الدین (۱۹۷۶ء، ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء) پاکستان میں فارسی ادب، جلد سوم، جلد
 چہارم، جلد پنجم، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔
- ۸۔ پنجابی ادبی اکادمی نے ڈاکٹر محمد باقر دے انگریزی مقدمے نال ۱۹۶۵ء وچ لہورتوں
 چھاپیا۔
- ۹۔ Baqir Muhammad, (1965), Kaigauhar Nameh
- ۱۰۔ کنگو ہر نامہ دے ایہہ پنج مخطوطے مجموعہ آذر وچ بہ شمارہ H-52، H-53، H-54،
 H-55 اور H-112 محفوظ نیس۔ دیکھو:
- نوشاہی، خضر عباس (۱۹۸۶م) فہرست نسخہ های خطی فارسی کتابخانہ دانشگاه پنجاب لاہور
 گنجینہ آذر، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد۔
- ۱۱۔ احمد، ظہور الدین (۱۹۷۶ء، ۱۹۸۵ء، ۱۹۹۰ء) پاکستان میں فارسی ادب، جلد سوم، جلد
 چہارم، جلد پنجم، پنجاب یونیورسٹی، لاہور۔
- ۱۲۔ مخطوطہ H-112 نون بنیادی متن تے مخطوطہ H-55 نون نسخہ بدل قرار دتا گیا ہے۔

